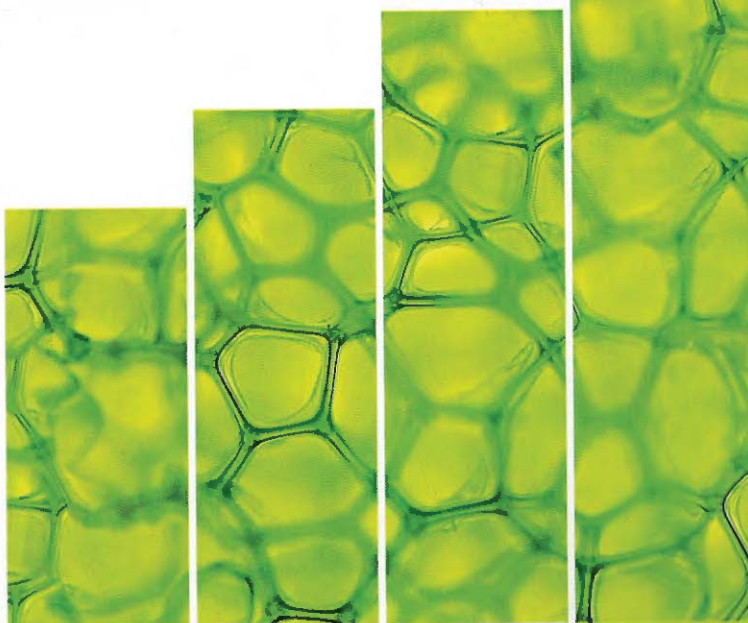


Antonio SANDU,
Bogdan POPOVENIUC
(coordonatori)

ETICĂ
și
INTEGRITATE
în educație
și
cercetare



INSTITUȚII ȘI POLITICI PUBLICE



Bioetica: istoric și semnificație

Mircea Leabu

Introducere

Bioetica, pe care o voi defini la momentul potrivit, într-o secțiune următoare a acestui text, este o parte a eticii profesionale. De aceea, înainte de a ne ocupa de bioetică vom încerca să ne așezăm în contextul eticii profesionale. În această perspectivă ne putem întreba: de ce este nevoie de etică profesională? Ca să răspundem la această întrebare, mai întâi trebuie să apelăm la o afirmație cu caracter de truism. Orice profesiune este exercitată de agenți umani. Iar oamenii au slăbiciuni și de aceea este nevoie de morală, la modul general. În orice profesiune activează lucrători obișnuiți și spirite mari. Profesiunile sunt duse înainte, adică progresează, datorită acestor spirite mari. Acestea nu sunt neapărat și mari caractere, iar etica se bazează pe caractere (cu cât mai mari, mai pregnante și mai credibile, cu atât mai bine). Nu vreau să afirm aici că între atributele de mare spirit și de mare caracter ar fi vreo incompatibilitate. Nu neapărat, dar marile spirite care sunt și mari caractere sunt mai degrabă excepția și nu regula. Ca să argumentez, pot apela la o prezentare identificată pe Internet, acum mai bine de 10 ani (din păcate, nu mai este disponibilă, însă am apucat să o descarc), a lui Paul G. Braunschweiger, director

al programului „Collaborative Institutional Training Initiative” la Universitatea din Miami, Florida, SUA. Prezentarea aborda etica cercetării în sănătate, dar făcea o incursiune în istoria cercetării științifice identificând, ca în viziunea unui cârcotaș, aspecte de criticat. Pleca de la a semna că Isaac Newton (1642–1727), respectiv Gregor Mendel (1822–1884) au raportat date prea bune astfel încât să nu fie suspectați că le-au „coafat” ca să se potrivească ipotezelor susținute. La rândul său, în 1777, Antoine Lavoisier (1743–1794) s-a făcut că uită de lucrările lui Carl Wilhelm Scheele (1742–1786) și Joseph Priestley (1733–1804) în legătură cu descoperirea oxigenului. În sfârșit, un alt nume mare, luat în vizor în prezentare, era Louis Pasteur (1822–1895) bănuț că ar fi plagiat munca altora mai puțin renumiți, ca și de a nu fi fost tocmai „ușă de biserică” atunci când a preparat vaccinul împotriva antraxului.

Așadar, există în istoria științei mari spirite al căror caracter se află sub semnul întrebării. Într-o asemenea tradiție să ne mai mirăm de ce s-a întâmplat în timpul celui de-al doilea război mondial în lagărele naziste, sub oblăduirea unui medic, supranumit cinic „îngerul morții”, sub numele său Josef Mengele? Vă rog să nu mă învinuiți că l-aș considera pe Mengele un mare spirit, departe de mine chestiunea asta, dar argumentarea pe care o abordez capătă putere, amintind de ce s-a întâmplat atunci și acolo.

Cele menționate mai sus sunt câteva realități istorice care pot motiva nevoia de etică profesională, în general, și de bioetică, în particular. Ca să nu vorbim de nevoia de morală, devenită acută în societatea românească în care trăim (inclusiv în mediul academic, unde ar trebui să ne căutăm modele), situație pe care, personal, o pun pe seama traumelor atrase, pentru o mare parte dintre noi, de trecerea prin comunism, trecere care a făcut ca înțelegerea libertății să fie deficitară, iar slăbiciunea de caracter cel puțin ceva firesc, dacă nu cumva o „virtute”.

În acest text, cu puternică încărcătură didactică, îmi propun mai întâi să definesc noțiunea bioetică și să motivez, printr-o incursiune în istoria preocupărilor pentru acest domeniu, nevoia de bioetică în lumea actuală. Apoi, voi încerca să schițez semnificația preocupărilor pentru bioetică și impactul acesteia în societatea umană a începutului de mileniu trei.

Definirea bioeticii și motivarea ei

Încep printr-un îndemn cu caracter de generalitate, pe care-l fac tuturor: abordarea definirii și înțelegerii de termeni poate pleca de la etimologie. Mă conformez singur acestei sugestii. Termenul bioetică, introdus pentru prima dată în 1927 de Fritz Jahr (1927), este derivat din cuvintele grecești βίος – viață și ἦθος, ἔθος – caracter, comportament, noțiunile din urmă aflându-se la baza cuvântului ἠθικός – caracter moral. Așadar, etimologic, bioetica ar însemna comportament moral față de tot ce reprezintă viață (fie ea exprimată sub forme vegetale sau animale, așa cum a învederat părintele noțiunii). Da, acesta este înțelesul noțiunii chiar și pentru creatorul termenului, după cum se poate extrage din pasajul următor al articolului din 1927, pasaj introdus în lucrare prin menționarea progreselor științei din acel moment:

„[...] nu putem să refuzăm a accepta că exact aceste succese științifice ale spiritului uman iau omului poziția dominantă în lumea privită ca un întreg. Filosofia, care anterior și-a circumscris ideile esențiale științelor naturii, a trebuit, apoi, să-și construiască propriul sistem pe baza unor idei specifice științelor naturii. Astfel, când Nietzsche a considerat omul ca un stadiu inferior în tranziția către o stare superioară, ca o «înșiruire întinsă între animal și supraom», asta a reprezentat doar o formulare poetico-filosofică a ideilor lui Darwin.

Care a fost rezultatul acestei răsturnări? În primul rând, o echivalare fundamentală între om și animal ca obiecte ale studiilor psihologiei, care nu mai sunt limitate doar la om, ci folosesc aceleași metode în lumea animală și, atunci când sunt studii comparative anatomico-zoologice, sunt realizate, în același mod, comparații foarte clarificatoare între senzorialitatea animalelor și a omului. Încercări din psihologia plantelor pot, de asemenea, să fie remarcate [...] În acest mod, psihologia modernă include toate ființele vii în studiile sale. În aceste circumstanțe, faptul că R. Eisler vorbește de biopsihologie (studiul sensibilității tuturor ființelor vii) este doar o consecință directă.

De la biopsihologie la bioetică este necesar doar un pas, acela prin care să acceptăm obligațiile morale față de toate ființele vii, nu doar față de cele umane” (Jahr, 1927).

Așadar, părintele termenului consideră că bioetica se justifică numai dacă acceptăm că avem responsabilități față de orice organism viu și, drept urmare, are ca obiect atitudinea morală și grija față de orice vietate.

Nu aș trece de acest moment cu încărcătură istorică fără să amintesc că cel care se pretinde creatorul termenului în știința celei de-a două jumătăți de secol XX este americanul Van Rensselaer Potter, II, care într-un articol din iunie 1996 intitulat „Ce înseamnă bioetică?” – „What does bioethics mean?”¹ (Van Rensselaer, 1996) spunea:

¹ Pasajul care urmează în text (traducerea noastră) în original este: „I believe that I coined the word in 1970 when I used it in my article «Bioethics: The Science of Survival» (4) (*italics added*). This article preceded my book, *Bioethics: Bridge to the Future*, (5) which was dedicated to Aldo Leopold. I wrote then that I believed Leopold «anticipated the extension of ethics to bioethics», quoting Leopold at length in the dedication. When I used the term «bioethics,» therefore, I clearly meant it to include not simply medical ethics, but environmental and agricultural ethics as well. Indeed, the word speaks for itself.”

„Cred că eu am creat cuvântul când l-am folosit în articolul meu «*Bioetica: știința supraviețuirii*» (Van Rensselaer, 1970). Acest articol a precedat cartea mea, *Bioetica: pod către viitor* (Van Rensselaer, 1971), care a fost dedicată lui Aldo Leopold.² Am scris atunci că eu cred că Leopold «a anticipat extinderea eticii către bioetică», citându-l amplu în dedicație. Astfel, când am folosit termenul «bioetică», am înțeles limpede că el include nu doar etica medicală, ci și etica mediului și agricolă. Fără îndoială, cuvântul vorbește prin el însuși.”

Prin urmare, la aproape o jumătate de secol de la introducerea termenului în literatura științifică pentru prima dată de Fritz Jahr, reanimatorul noțiunii, care își însușește paternitatea fără să stăpânească sau fără a se preocupa de aspectele istoriei științei, da noțiunii aceeași semnificație. Între timp însă, termenul își pierduse din amploarea sensului, fiind încărcat doar de o semnificație medicală (referitoare atât la activitatea științifică din domeniul biomedical, cât și la practica clinică), vizând cu precădere atitudinea cercetătorilor și medicilor față de participanții umani la o cercetare, respectiv față de pacienți. În paragrafele următoare, care doresc să puncteze aspecte legate de motivarea nevoii de bioetică, vom vedea cum se argumentează și variațiile în înțelesul termenului bioetică.

Punctul de cotitură în nevoia de bioetică a fost reprezentat de conștientizarea în opinia publică a atrocităților petrecute în lagărele naziste, sub pretenția că se urmăresc finalități științifice referitoare la capacitatea de rezistență a organismului uman. *Codul de la Nuremberg* (TMIN, 1949), redactat în 1949, ca urmare a celor rezultate din ce a dezvăluit procesul nazismului, poate fi considerat

² Aldo Leopold (1887–1948) a fost un filosof și om de știință american cu preocupări pentru silvicultură, ecologie și conservarea mediului. A fost profesor la Universitatea din Wisconsin, Madison, Wisconsin, SUA și a influențat semnificativ dezvoltarea eticii mediului.

primul cod de bioetică. Acesta s-a căutat a fi redactat sub forma unui decalog. Motivele pentru această opțiune nu fac obiectul unei analize aici. Cum ar putea fi succint reiterate prevederile acestui cod, redăm mai jos:

- Participarea voluntară, pe bază de consimțământ în cunoștință de cauză, este esențială, fiind în obligația și în responsabilitatea inițiatorului cercetării sau a intervenției medicale.
- Cercetarea/experimentul trebuie să conducă la rezultate esențiale pentru binele societății și imposibil de obținut prin alte metode sau mijloace destinate cercetării.³
- Cercetările trebuie să se bazeze, în ipoteze și pregătirea lor, pe rezultate obținute în experimente pe animale.
- Experimentele trebuie efectuate de așa manieră încât să fie evitată orice suferință ori afecțiune fizică sau psihică, nejustificate.
- Niciun experiment nu trebuie realizat, dacă există bănuiele că poate cauza moarte sau orice handicap; se pot excepta experimentele efectuate de experimentatorul însuși pe propriul organism.
- Nivelul riscurilor asumate trebuie să fie sub nivelul determinat al avantajelor umanitare aduse de rezolvarea problemelor investigate.
- Trebuie luate măsuri adecvate de protejare a participanților la experimente împotriva oricărei perspective de rănire, de producere a oricărui handicap sau a decesului.
- Experimentele, în orice fază a desfășurării lor, trebuie realizate de persoane corespunzător calificate științific și din punctul de vedere al experienței și îndemănrilor practice.

³ Mai târziu, în documentele care normează etica cercetării biomedicale, acest aspect a fost extins sub forma regulii esențialității cercetării.

- Orice participant ca subiect într-un experiment trebuie să aibă libertatea de a se retrage în orice moment, dacă simte că nu mai poate face față.⁴
- Orice experimentator trebuie să fie capabil să finalizeze studiul în orice moment, dacă, de bună credință, pe baza experienței și îndemnării profesionale, a analizei temeinice necesare are temerea că se pot aduce prejudicii de sănătate, vreun handicap sau se poate provoca deces participanților.

Ulterior, lucrurile nu au rămas în acest stadiu. Sensibilizați de cele petrecute și devoalate, profesioniștii lumii medicale, cu acceptul decidenților politici (aceștia din urmă implicându-se din sentiment de culpabilitate sau din demagogie; cine poate ști?) au mers mai departe, iar în anul 1964, prin „Declarația de la Helsinki” (AMM, 1964), au căutat să clarifice și mai mult normativele impuse de progresele din biomedicină. De aceea, ulterior, profesioniștii lumii medicale și-au luat responsabilitățile în serios și au amendat în nouă rânduri documentul inițiat din 1964, cel mai recent la cea de-a 64-a Adunare Generală a Asociației Mondiale a Medicilor (abrevierea internațională a asociației este WMA, de la World Medical Association), care s-a desfășurat la Fortaleza, Brazilia, în octombrie 2013.⁵

Elementele esențiale ale „Declarației de la Helsinki”, în devenirea sa, au constat în stabilirea a 20 de „principii” ale cercetării medicale, completate de 5 „principii” combinate, vizând cercetarea

⁴ Se subînțelegea, dar ulterior aceste aspecte au fost limpede formulate, că nu este nevoie de dat explicații și că este interzisă orice presiune asupra libertății de decizie și orice defavorizare sau măsură punitivă asupra participantului care se retrage, mai ales în contextul în care în studiu ar fi fost implicat medicul curant.

⁵ Variantele amendate ale declarației pot fi accesate pe website și descărcate de la Asociația Mondială a Medicilor – WMA – <https://www.wma.net/policies-post/wma-declaration-of-helsinki-ethical-principles-for-medical-research-involving-human-subjects/>.

medicală și îngrijirea medicală. Documentul stipulează datoria de a proteja viața, sănătatea, demnitatea, integritatea, autonomia, intimitatea și confidențialitatea informațiilor legate de participanții la o cercetare științifică sau la un act medical. Se detaliază aspecte legate de respectarea principiului expertizei profesionale. Se menționează extinderea grijii, a atitudinii etice față de animalele de laborator. (În contextul bioeticii actuale, putem considera că această extindere s-a „insinuat” ca o abordare firească, întrucât animalele de laborator sunt parte a biosferei și îi influențează echilibrul.) Se normează aspecte legate de atitudinea precaută în cercetarea biomedicală și în inovarea din actul clinic. Se detaliază aspecte legate de participarea voluntară, pe bază de consimțământ în cunoștință de cauză (intrat din comoditate și în limba română sub sintagma „consimțământ informat”, chiar dacă în arealul geografic românesc și în semantica limbii române, ideea de a pune la dispoziție informațiile nu înseamnă neapărat și asigurarea că acestea au fost înțelese, adică nu așază participantul, la cercetare sau la actul medical, în ipostaza „cunoștinței/înțelegerii depline a cauzei”). Astfel, în contextul precizărilor legate de consimțământul în cunoștință de cauză, se precizează necesitatea elaborării unui document de descriere a cercetării (inclusiv a aspectelor legate de sfera de finanțare, de sponsori, de afilierile instituționale, de potențialele conflicte de interese, de responsabilitățile și obligațiile în caz de daune). Apoi, se precizează obligativitatea înregistrării fidele și complete a datelor și rezultatelor experimentale. În sfârșit, un alt aspect pe care aș dori să îl menționez aici asupra evoluției „Declarației de la Helsinki” este cel legat de prevederile de protejare a persoanelor vulnerabile (copii, persoane cu dizabilități psihice și/sau mentale, alte categorii). Simt nevoia să îmi exprim în acest context punctul de vedere legat de faptul că, în opinia mea, orice persoană bolnavă ca și aparținătorii (mai ales dacă boala este una recunoscută ca periculoasă pentru

orizontul de așteptare al supraviețuirii pacientului) sunt persoane vulnerabile care pot fi, voluntar sau involuntar, abuzate. Disperarea de a găsi mijloace eficiente de vindecare, mai ales atunci când istoria medicală nu dovedește că asemenea mijloace ar exista, face din orice bolnav și din cei apropiați lui persoane vulnerabile.

Am prezentat mai sus, în această secțiune a eseului, cum s-a creat nevoia de inițiere a preocupărilor pentru bioetică și în ce au constat primele demersuri normative. Să nu credeți, însă, că aceste acțiuni au fost suficiente pentru corectarea atitudinii tuturor celor implicați în domenii în care bioetica este relevantă. Nici pe departe. Iată, mai jos, câteva dintre aspectele pe care istoria cercetării biomedicale din secolul al XX-lea le-a înregistrat. Persistența în atitudine lipsită de etică în cercetarea biomedicală, dovedită de unii profesioniști în primele trei sferturi ale veacului trecut, reprezintă o dovadă a faptului că mentalitățile și obiceiurile se schimbă cel mai greu. Oricum, mult mai greu decât progresele făcute de societate și de nevoile de schimbare pe care acestea le impun.

Simultan cu inițierea normării cercetării biomedicale, se derula, fără niciun fel de ecou al normativelor și fără remușcări din partea „actorilor” implicați, experimentul cunoscut drept cazul Tuskegee („Tuskegee Syphilis Experiment”, 2018). Experimentul fusese inițiat în anul 1932, cu acordul Serviciului Public de Sănătate din SUA și era destinat urmării medicale a unor bărbați afro-americani bolnavi de sifilis, pentru a se analiza și înțelege aspectele legate de instalarea și avansarea bolii. Studiul s-a desfășurat până în 1972 într-o mistificare totală, cu o capacitate de a secretiza realitatea din spatele experimentului demnă de o cauză mai bună. În așa-numitul studiu medical, au fost înrolați 600 de participanți (399 bolnavi de sifilis, 201 participanți sănătoși, în sensul de fără sifilis diagnosticat), toți bărbați negri. Pacienților li s-a ascuns boala de care sufereau, spunându-li-se că sunt tratați pentru boala denumită

cu sintagma „sânge rău” („bad blood”), o denumire locală pentru boli diverse (sifilis, anemie, oboseală cronică). De fapt, iar asta este și mai infam, bolnavii nu au primit niciun fel de tratament, deși de prin 1940 se știa că penicilina este eficientă. Li s-a asigurat, însă, asistență medicală gratuită, mese și (sic!) înmormântare gratuită. Rezultatul acestui caz (care cine știe cât ar mai fi continuat, dacă nu scăpa informația în presă) se poate rezuma prin: 28 de decese datorate bolii, 100 de decese datorate unor complicații corelate cu boala de sifilis, 40 de soții infectate cu sifilis și 19 copii născuți cu sifilis congenital („Unethical Human Experimentation”, 2016).

Cazul Tuskegee nu este unic în istoria medicală a SUA. Putem aminti, pentru a dovedi că inventivitatea unora lipsiți de moralitate poate fi nebănuită, studiul asupra hepatitei de la Școala de Stat din Willowbrook, statul New York, unde erau instituționalizați copii cu retard mental. Studiul, caracterizat drept cel mai lipsit de etică desfășurat pe copii în SUA, s-a derulat între 1955 și 1971. Scopul a fost acela de a testa efectul gamaglobulinei în ameliorarea hepatitei A. Ceea ce a oripilat opinia publică în momentul devalării studiului, a fost faptul că dintre cei 700 de copii ai școlii înrolați în studiu (cu vârste între 5 și 10 ani), o parte au fost infectați intenționat cu virus. Alte aspecte greu de acceptat au fost legate de acordul obținut oarecum forțat de la părinți pentru includerea în studiu a celor nou admiși în instituție. După toate aparențele refuzul de participare la studiu era urmat de neacceptarea copiilor în școală. Chiar dacă o analiză etică mai detașată a cazului poate remarca și faptul că studiul a avut rezultate pozitive în ceea ce privește cunoașterea bolii și a căilor de transmitere a ei, ca și crearea unui vaccin util în tratamentul hepatitei A, maniera lipsită de etică în care experimentele au fost realizate a stârnit o revoltă publică vehementă și sunt de neacceptat din punctul de vedere al normelor bioetice actuale.

Se pare că abuzarea de copii instituționalizați a mai fost practică și anterior în SUA, deoarece între 1944 și 1956 copii cu retard de la Walter E. Fernald State School, Waltham, Massachusetts au fost hrăniți intens, la micul dejun, cu cereale suplimentate cu fier și lapte suplimentat cu calciu, iar pentru urmărirea absorbției metalelor, un procent al acestora din suplimentări reprezenta izotopi radioactivi. Procentele de izotopi radioactivi de fier și calciu însemnau o administrare de doză de iradiere, după șapte mese, semnificativ peste ceea ce se poate acumula într-un an, din surse naturale („1944–1956: Radioactive”, n.d.). Documente despre acest studiu au fost dezvăluite abia în 1993 de Scott Allen, ziarist la „Boston Globe”. Pentru a se desfășura, studiul nu a avut acordul părinților copiilor instituționalizați.

Dincolo de ecoul în opinia publică al dezvăluirii unor asemenea practici în cercetarea biomedicală (și mă refer aici la primele două cazuri), urmările au fost și unele legate de preocuparea mai serioasă pentru normarea eticii domeniului și fundamentarea bioeticii prin implicarea profesioniștilor, inclusiv prin implicarea filosofilor moralei. Reacția politicianilor a fost aceea de a spori reglementările, astfel încât, în 1974, Congresul Statelor Unite ale Americii adoptă „Actul Național al Cercetării” („National Research Act”) și mandatează formarea de „Colegii Instituționale de Evaluare” („Institutional Review Boards”) a eticii proiectelor de cercetare. În plus, prin acest act, este creată „Comisia Națională pentru Protecția Subiecților Umani din Cercetările Biomedicale și Comportamentale” („National Commission for the Protection of Human Subjects of Biomedical and Behavioral Research”) cu misiunea de a lucra la un document oficial care să normeze principal cercetarea biomedicală. Rezultatul activității acestei comisii a fost ceea ce este cunoscut sub numele prescurtat de „Raportul Belmont” – „The Belmont Report: Ethical principles and guidelines

for the protection of human subjects of research” (DHEW, 1979) –, dat publicității în 18 aprilie 1979.

„Raportul Belmont” este primul document oficial de bioetică rezultat din analiza, gândirea și punerea în comun a punctelor de vedere ale specialiștilor din mai multe domenii relevante. Astfel, în afară de specialiști cu formare medicală, în echipa profesională operativă de opt membri a „Comisiei Naționale pentru Protecția Subiecților Umani din Cercetările Biomedicale și Comportamentale” au făcut parte un filosof (Tom L. Beauchamp), un sociolog (Bradford H. Gray) și un psiholog (Miriam Kelsey).⁶ A rezultat un document de referință care pleacă de la afirmațiile ce reprezintă un adevăr incontestabil că „[c]ercetarea științifică a produs beneficii sociale substanțiale”, dar și că „[e]a a ridicat, de asemenea, o serie de probleme etice tulburătoare” (DHEW, 1979). În cele 20 de pagini dactilografiate la două rânduri, raportul stipulează trei principii etice fundamentale: (i) respectul pentru persoane, (ii) binefacerea și (iii) dreptatea, cărora le subsumează trei aspecte practice legate de aplicarea lor: (i) consimțământul informat (în cunoștință de cauză), (ii) analiza riscurilor și beneficiilor și (iii) selectarea subiecților (participanților la cercetare). Dincolo de utilitatea sa pentru cercetătorii din științele viului, raportul a

⁶ În conceperea sa, „Raportul Belmont” s-a bazat pe o serie de materiale preliminare elaborate, pentru susținerea activității și scopului urmărit de Comisie, de personalități care s-au afirmat prin preocupările lor pentru etică profesională, în general, și pentru bioetică, în special. Mi-aș face o datorie de onoare să amintesc aici numele următorilor: Robert J. Levine (medic), Kurt Baier (filosof), James Childress (filosof), H. Tristram Engelhardt Jr. (filosof și medic), Alasdair MacIntyre (filosof), Alvan R. Feinstein (medic), Jeffrey L. Lichtenstein (medic), LeRoy Walters (filosof), Donald T. Campbell (sociolog și filosof). Toate aceste scrieri preliminare, publicate ca anexe ale raportului, se constituie în două volume de peste 1300 de pagini. Aceste pagini sunt rodul unei munci titanice motivată de nevoia de normare a eticii biomedicale și bazată pe entuziasmul implicării profesioniștilor din domenii relevante pentru fundamentarea bioeticii.

reprezentat lansarea unui concept filosofic în bioetică, principiismul. Unul dintre participanții la crearea „Raportului Belmont”, Tom L. Beauchamp, plecând de la experiența oferită de activitatea din comisie, s-a reunit cu James F. Childress pentru a publica, tot în 1979, prima carte de etică biomedicală (Beauchamp & Childress, 1979). Utilitatea cărții este incontestabilă pentru dezvoltarea gândirii etice în medicină, iar dinamica acumulărilor practice și dezvoltările teoretice din bioetică au făcut ca acest tratat să ajungă, în 2013, la cea de-a șaptea ediție. Principiile elegant și limpede stipulate în cele 20 de pagini ale „Raportului Belmont” se dezvoltau și ajungeau, în dorința generoasă de a fi mai pe larg înțelese și aplicabile, la un volum de 459 de pagini. Pentru mine, cartea aceasta, alături de interacțiunea permanentă cu colegii de la „Centrul de Etică Aplicată” al Facultății de Filozofie a Universității din București, au reprezentat temelia inițierii în bioetică și a redactării unor articole proprii publicate în domeniu (Leabu, 2011a, 2011b, 2011c). Principiismul introdus de Beauchamp și Childress identifica patru principii fundamentale, *prima facie*. Acestea dădeau socoteală de ceea ce stipula „Raportul Belmont” fiind următoarele: (i) principiul autonomiei (care conceptualiza ceea ce fusese respectul pentru persoane), (ii) principiul binefacerii, (iii) principiul nefacerii răului, care se adăuga, fiind în tradiția practicii medicale încă de la Hipocrate (cu al său jurământ) și sintetizat prin dictonul latin „*primum non nocere*” (a cărui paternitate este incertă) și (iv) principiul dreptății, al echității. Nu este de mirare că această carte a fost rezultatul gândirii filosofice a unui utilitarist (Beauchamp) și a unui kantian (Childress), deoarece ea este puternic impregnată cu filoane ale utilitarismului și deontologismului. Principiismul este o teorie care îmbină elegant cele două curente ale filosofiei moralei, fiind util eticii medicale și, mai general, bioeticii, putând sta la baza analizei etice a unor dileme morale

biomedicale și putând ghida decizia ce se impune în contexte specifice fiecărui caz în parte.

Așadar, ca să încheiem această secțiune de captare a bunăvoinței prin înțelegerea semnificației termenului și a motivației preocupării pentru atitudine etică față de tot ce reprezintă viață, vom încerca o definiție care se constituie și ca mesajul cu care să mergem mai departe. *Bioetica este un domeniu al eticii profesionale, aplicabil științelor legate de lumea viului, care se ocupă cu normarea atitudinii etice față de tot ce reprezintă viață fie ea vegetală sau animală, respectiv fie ea individuală sau de grup, de sistem viu.* Dacă la început bioetica era concepută ca vizând organismele vii, în timp, odată cu evoluția cunoașterii viului și stabilirii caracterului de integralitate pentru sistemele în care viul se exprimă, această disciplină cu caracter multidisciplinar, aparținând eticii aplicate și-a extins sfera de cuprindere și către sistemele ecologice, deci către atitudinea față de mediul ambiant de al cărui echilibru depinde supraviețuirea tuturor formelor de viață. E drept că în a doua jumătate a secolului al XX-lea, atunci când bioetica a revenit în atenția opiniei publice și a fost dezvoltată prin activități susținute de normare, a existat tendința de considerare a bioeticii ca domeniu care vizează protecția ființei umane în raport cu cercetarea biomedicală, adică de a o echivala cu etica medicală sau, mai rău, de a o subsuma eticii medicale. Însă, odată cu dezvoltarea fără precedent a cunoașterii în științele vieții și cu extinderea cercetării biomedicale, pe de o parte, și a studierii lumii vii, pe de altă parte, bioetica își recapătă semnificația pentru tot ce reprezintă biosfera și protecția echilibrelor la nivelul acesteia, al echilibrelor la nivelul a ceea ce denumim ecosisteme. În acest moment bioetica vizează, pe lângă etica medicală, aspecte legate de agricultură (dacă ar fi, de exemplu, să ne gândim la dezbaterile referitoare la organismele modificate genetic) sau probleme legate de mediu, prin etica ecosistemelor (fie ele terestre sau acvatice).

Aceste dezvoltări au fost impuse de efectele avute de activitatea umană asupra echilibrelor planetei. Dezvoltarea societății umane și progresele științifice și tehnologice au dus la conștientizarea în mod acut a nevoii de etică în orice activitate.

Îmi place să consider, după parcurgerea celor menționate până aici, că putem să reamintim și să dăm crezare afirmației lui Van Rensselaer Potter: cuvântul bioetică vorbește prin el însuși, adică se definește singur.

După ce am definit bioetica și după ce am văzut care au fost motivele istorice ce au determinat apariția și evoluția ei, să încercăm a înțelege de ce știința secolului al XXI-lea are nevoie de această ramură a eticii profesionale.

Semnificația și impactul bioeticii la începutul mileniului al treilea

Ultimul deceniu al secolului trecut și începutul de mileniu trei au însemnat dezvoltări exponențiale ale cunoașterii umane, în general, și în științele vieții, în particular. Acestea au fost posibile și datorită salturilor spectaculoase înregistrate în dezvoltarea tehnologică. Tehnologia, prin dezvoltarea electronicii și a computerizării, a pus la dispoziția speciei umane mijloace sofisticate de investi-gare ce au dus, ca într-o devenire dialectică, la explozia imaginației și creativității. E drept că fenomenul vieții a fascinat, cu precădere, omul și a provocat permanent curiozitatea acestuia și dorința de a-i descifra tainele. Așadar, beneficiem de o sporire explozivă a posibilităților omului de a investiga natura, însoțită, firește, de creșterea capacității gândirii (uneori năstrușnice), a imaginației, a creativității celor cu vocație pentru cercetare și inovare. Din nefericire, educarea caracterelor a rămas în urma progresului științific și tehnologic și ne aflăm foarte aproape de ceea ce reprezentau ele

acum două, trei sute de ani, pe vremea lui Isaac Newton, Gregor Mendel sau Louis Pasteur. Așa cum am putea interpreta sursele, suntem acoperiți a afirma că omenirea a stat mai bine, din punctul de vedere al moralității, pe vremea lui Platon și Aristotel. Cel puțin ei se preocupau de educarea morală în școlile lor, cultivând virtuțile ca fundament al caracterelor puternice. Așadar, în contextul actual, etica profesională se constituie mai departe ca o preocupare îndreptățită, iar realitatea socială a începutului de mileniu al treilea readuce în atenție nevoia de educare a caracterelor. În domeniul academic, pentru cei care se văd abordând o asemenea cale în viață, eu consider că educarea caracterelor se poate face atât programatic, prin școlirea în acest sens, cât și prin selecție adecvată. Văm putea reduce astfel numărul celor „slabi de înger” în mediul academic, dar și să creștem procentul de indivizi mari spirite-mari caractere, străduindu-ne să reformăm educația astfel încât aceasta să nu mai fie însoțită de înăbușirea spiritului creator.

Bioetica poate reprezenta o locomotivă a educației morale, în general, și a educației în spiritul eticii profesionale, în special.⁷ Ceea

⁷ Aș argumenta această afirmație cu un exemplu din sfera preocupărilor pentru ecologie, preluat din media, exemplu cu amplă semnificație socială, nu doar pentru etica profesională. Litoralul românesc al Mării Negre, pe toată lungimea lui de la nord la sud, cu mici excepții din unele zone pe care am putea să le denumim „oaze ale civilizației”, a devenit o groapă de gunoi. Sticle de plastic de toate dimensiunile, butelii goale de aluminiu, tot felul de alte obiecte sunt aruncate de-a valma pe plajă și/sau în apă, de utilizatori certați cu bunul simț. Se adaugă „artiștii” care înfig cu „creativitate”, în nisip, la diferite adâncimi chiștoace de țigări. Se adună tone de gunoaie aruncate altundeva decât în coșurile destinate. În acest context, cei care lucrează la „Delfinariu”, în Constanța au inițiat lecții de ecologie. În cadrul unui exercițiu, instructorii aruncă în apa bazinului de demonstrații sticle de plastic goale, iar la semnal focile, pe rând, intră în piscină, iau în gură deșeurile, ies cu ele pe mal și nu îl lasă jos oriunde, ci în duc ca să îl arunce într-un coș de gunoi așezat lângă zidul incintei. Ca să sporesc impactul acestei mici povești educative, aș face un comentariu sarcastic. Nu este cazul să mulțumim celor care, prin nepăsarea lor, au provocat creativitatea lucrătorilor de la Delfinariu? Nici pe departe. Trebuie

ce se menționa în primele propoziții ale „Raportului Belmont”, acum patru decenii, rămâne deosebit de actual. Știința, la care putem adăuga dezvoltarea tehnologică, a produs și va produce beneficii semnificative pentru omenire, dar ne va provoca permanent prin problemele tulburătoare pe care ni le va pune. Multe dintre aceste probleme vor fi de natură etică. Iar științele legate de lumea viului vor fi în avangarda acestor provocări morale. De aceea putem afirma că bioetica are cel mai ridicat potențial în a ne readuce gândirea, spiritul vizionar și acțiunea într-o matrice morală. Rămâne să beneficieze și de voința celor care lucrează în domeniile pentru care bioetica este relevantă. Se pare că cel puțin înțelegere există. Fără așezarea viitorului într-o matrice etică, omenirea riscă dispariția. Semnalul de alarmă a fost tras de dezvoltarea fizicii și de accesul la energia nucleară care poate avea o utilizare duală (pozitivă, constructivă, bună din punct de vedere moral – centrale nucleare, sau negativă, distructivă, rea din punct de vedere moral – arme nucleare). Mare parte din dezvoltările științei și tehnologiei au o utilitate duală, acest dualism fiind el însuși o problemă de etică profesională.

Biotehnologiile (domeniu al cercetării și inovării care reclamă bioetica, dacă este să fie practicat cu onestitate) se află într-o dezvoltare

să mulțumim în această situație celor de la Delfinariu că au găsit o modalitate subtilă de a lua atitudine; să sperăm că nu prea subtilă și că vor fi destui care să mediteze la situație și să își schimbe metehnele. Dacă alte căi de a fi învățați și sensibilizați nu există, să învățăm deprinderile bune de la animale. De altfel, animalele ne pot fi pildă printr-o multitudine de alte exemple. O serie de asemenea exemple pot fi găsite în cartea intitulată „*Gena egoistă*”, a lui Richard Dawkins (2013). Acest autor, atunci când analizează, în cartea menționată, raportul dintre egoism și altruism la nivelul biologicului, ca să argumenteze că egoismul se află în gene, vine cu o serie de povești comportamentale din lumea vie, demne de atenție și foarte instructive sub aspect moral. E drept că nu tot ce este viu reprezintă agenți morali. Un comportament moral implică acțiuni și atitudini conștiente, nu instinctuale. Pe de altă parte nu ar fi rău să găsim, pentru educarea morală, soluții care să ducă la intrarea comportamentului etic în reflex, un reflex condiționat prin școlire adecvată.

fără precedent și contribuie la bunăstarea omenirii. Utilitatea lor nu înseamnă că ele nu implică și riscuri, unele previzibile, iar pe acestea le putem avea sub control, dar unele neprevizibile, iar imprevizibilul este greu de controlat sub aspectul consecințelor. De aceea, dezvoltarea caracterelor, a spiritului etic, respectiv a normării în acest spirit a acțiunilor și cercetărilor, trebuie să cultive abordările precaute. Balanța între precauție și creativitate este una sensibilă și poate fi judicios folosită de caracterele puternice. Este nevoie de ele, dar este nevoie și de nonconformism. Se pune și aici problema echilibrului. Tendința actuală, care însoțește progresul societății, este aceea de a da importanță primordială individului. Acum, de exemplu, vorbim de medicină personalizată, deși există de foarte multă vreme maxima că nu există boli, ci există pacienți, asta însemnând că fiecare boală se manifestă specific, mai mult sau mai puțin accentuat, în funcție de bolnav. Pe de altă parte, natura este astfel organizată încât relația dintre individ și specie este una de echilibru, iar Constantin Noica remarcă asta afirmând „[d]acă faci pentru individ, moare speța” (Noica, 1992: 53). Medicina și, prin ea, bioetica, alături de filosofia moralei au în centrul lor individul. Medicina tratează individul încercând să-i readucă biologicul în echilibru fiziologic, atunci când acesta o ia razna. Cum putem face pentru individ fără să amenințăm speța, adică specia, este o problemă de bioetică, în ciuda faptului că nu se află în dezbateri morale. Cum putem interveni în naturalul biosferei, fără să îi afectăm echilibrul? Este iarăși o problemă de bioetică, departe de a se dezbate astăzi la modul sistematic. Am început să fim capabili să intervenim la nivel de genom pe care să îl modificăm așa cum credem că ar fi util. Creăm animale modificate genetic, sau controlăm selecția naturală (în zootehnie, de exemplu, dar și în biologia organismelor vegetale) pentru a rezolva probleme imediate. Cât de mult putem împinge jocul acesta de-a creatorii? De unde, mai departe, machiavelicul „scopul

scuză mijloacele” devine diabolic? Atenție, toate aceste probleme nu înseamnă impunerea de limite absolute. Granița între bine și rău în știință, între responsabilitate și iresponsabilitate în cercetare este una dinamică, iar limitele pot fi împinse înainte pe baza acumulării de cunoaștere, aplicând cu înțelepciune practică regula precauției. Ajungem iar la filosofia lui Aristotel și la nevoia de „*phronesis*”. De fapt avem nevoie de distincția grecilor antici între înțelepciunea teoretică „*sophia*” și cea practică, pentru a le folosi pe amândouă în deciziile legate de dilemele din etica profesională, în general, și din bioetică, în particular. Trebuie să ne păstrăm optimismul că omenirea are și va avea capacitatea de a face pentru individ fără să amenințe specia. Cum? Cultivând sensibilitatea pentru etică profesională și neignorând provocările bioeticii. Pentru susținerea acestei atitudini optimiste apelez tot la Constantin Noica. Acesta, în „*Sentimentul românesc al ființei*” spunea: „Când capeți un răspuns te «luminezi». Când pui o întrebare, în schimb, luminezi lucrurile” (Noica, 1978: 14). Argumentația este întărită de ceea ce Noica afirma cu nădejde în altă parte (a se vedea la pagina 8) a cărții citate în nota de subsol 20: „În cultura noastră se găsesc, sau sunt indicii că se vor găsi, într-o fericită zi științifică, răspunsuri la toate întrebările bine puse.” Tindem către acea „fericită zi științifică”, dar dacă nu vom cultiva atitudinea etică, responsabilă s-ar putea să nu ajungem să o mai trăim. Optimismul nostru ca oameni se poate însă agăța și de ceea ce spunea Kenneth Binmore (specialist venit către filozofie dinspre matematică și economie) care, în timpul unei vizite la Centrul de Etică Aplicată al Facultății de Filozofie a Universității din București, din noiembrie 2011, a afirmat cu convingere (citez din memorie): „We have fairness in our genes – Avem corectitudinea / moralitatea în gene”. Argumente pentru susținerea acestei afirmații făcute fără echivoc pot fi extrase cu ușurință din cartea lui Binmore intitulată „*Natural justice*” (Binmore, 2005). Dacă, într-adevăr, avem

moralitatea în gene, asta ar însemna că aceste gene nu se exprimă cu necesitate, nu sunt critice pentru supraviețuire, ci au o exprimare aleatorie. Poate că educația în spiritul formării caracterelor contribuie la exprimarea acestor gene.

Quod erat demonstrandum

Bioetica a apărut ca necesitate impusă de dezvoltarea cunoașterii umane încă din primul sfert al veacului trecut. Se plasează în tradiția sensibilității omului ca specie față de moralitate, care transpore încă din cărțile fundamentale ale umanității, inclusiv cele religioase. Bioetica, parte componentă a eticii profesionale, s-a dezvoltat și și-a lărgit sfera de adresabilitate pe măsură ce științele vizând studiul viului s-au dezvoltat.

Bioetica a readus cu acuitate în centrul atenției nevoia de a forma caractere care să își pună amprenta asupra profesiunilor biomedicale ca și a celor preocupate de protejarea mediului ambiant, de care depinde echilibrul ecosistemelor pe Terra. Ca într-un arc peste timp, nevoia de corectitudine morală revine, dar nu numai la nivelul societății în ansamblu, ci la nivelul profesiunilor în toată diversitatea lor. Se pare că omenirea a avansat foarte puțin, dacă nu cumva a înregistrat un recul în preocuparea pentru educația caracterelor, față de ce se întâmpla în antichitatea greacă.

În mileniul al treilea, umanitatea devine morală sau dispare prin efectul propriilor activități, dacă acestea vor fi desfășurate fără sensibilitate pentru etică, fără găsirea justului echilibru între creativitate și precauție, fără o judicioasă analiză între bine și rău. Să ne păstrăm optimismul contând pe capacitatea omenirii de a opera cu înțelepciunea teoretică, dar și practică necesare. Virtutea cumpătării ține de caracterele puternice, de a căror formare merită să ne preocupăm. Cumpătarea este o caracteristică a biologicului

manifestată prin instinctul de conservare, iar excesele pot fi periculoase pentru supraviețuire. În contextul argumentației din acest eseu, cumpătarea se poate întrupa în echilibrul între creativitate și precauție.

În situațiile critice, cum este și cea prin care trecem la începutul mileniului al treilea, omenirea trebuie să fie capabilă a transforma idealurile, chiar și pe cele care par utopice, în realitate. De asta depinde supraviețuirea ei ca specie.

În rezumat

Bioetica este o componentă a eticii profesionale. Aceasta din urmă este subsumată eticii aplicate, disciplină multi- și inter-disciplinară, de care se preocupă pe de o parte filosofi, inclusiv teoreticienii moralei, și, de altă parte, profesioniștii din toate domeniile, cu precădere cele academice. La dezvoltarea bioeticii au contribuit filosofi și profesioniștii din domeniile științifice legate de studiul lumii vii. Conceptul bioetică s-a născut către sfârșitul primului pătrar al secolului al XX-lea, sub influența progreselor din științele legate de studiul lumii vii și prin conștientizarea nevoii de protejare și atitudine morală față de organismele vii atât animale, cât și vegetale. Aproape cincizeci de ani au fost necesari, timp în care lipsa de moralitate față de organismele vii, inclusiv cele din specia umană, a acționat, pentru ca bioetica, cu precădere etica biomedicală, să se constituie ca subiect de atență și critică abordare din partea decidenților politici și profesioniștilor domeniilor relevante. Momentele critice din punct de vedere istoric le-au reprezentat atrocitățile petrecute în lagărele de concentrare naziste, dar și experimente biomedicale conduse, într-o totală lipsă de sensibilitate față de moralitate, până către deceniul al optulea al secolului trecut. În prezentul capitol am încercat să argumentez cum a apărut nevoia

de bioetică, să analizez care este înțelegerea actuală a termenului și să punctez aspecte esențiale legate de semnificația și impactul bioeticii acum, la începutul mileniului al treilea.

Bibliografie

1944–1956: Radioactive nutrition experiments on retarded children by Harvard and MIT. (n.d.). Disponibil la <http://ahrp.org/1944-1956-radioactive-nutrition-experiments-conducted-by-harvard-and-mit-on-disabled-children/>

Asociația Medicală Mondială (AMM). (1964). Declarația de la Helsinki. Disponibil la <https://www.wma.net/policies-post/wma-declaration-of-helsinki-ethical-principles-for-medical-research-involving-human-subjects/>

Beauchamp, T. L., & Childress, J. F. (1979). *Principles of biomedical ethics*. New York, SUA: Oxford University Press.

Binmore, K (2005). *Natural justice*. New York, SUA: Oxford University Press Inc.

Dawkins, R. (2013). *Gena egoistă*. București, România: Publica.

Department of Health, Education and Welfare (DHEW). (1979). The Belmont Report: Ethical principles and guidelines for the protection of human subjects of research. Disponibil la https://videocast.nih.gov/pdf/ohrp_appendix_belmont_report_vol_2.pdf

Jahr, F. (1927). Bio-ethik. Eine umschau über die ethischen beziehungen des menschen zu tie rund pflanze. Kosmos. *Handweiser für Naturfreunde*, 24(1), 2-4. Disponibil la <http://www.ufrgs.br/bioetica/jahr-eng.pdf>

Leabu M. (2011a) Principlism versus utilitarianism in translational medicine ethics. *Studia UBB, Philosophia*, 56(2), 53-63.

Leabu M. (2011b) Tissue engineering: An ethical approach in the perspective of principlism and utilitarianism. În A. Jobbágy (Ed.), 5th European Conference of the International Federation for Medical and Biological Engineering, *IFMBE Proceedings*, 37 (pp. 1291-1295). Berlin, Germania: Springer. doi:10.1007/978-3-642-23508-5_334

Leabu M. (2011c). A Framework for assessment and management of ethical risks related to stem cell use in tissue engineering. *Ethics in Biology, Engineering and Medicine*, 2(4), 333-345. doi:10.1615/EthicsBiologyEngMed.2012006025

Noica, C. (1978). *Sentimentul românesc al ființei*. București, România: Eminescu.

Noica, C. (1992). *Mathesis sau bucuriile simple*. București, România: Humanitas.

Tribunalul Militar Internațional de la Nürnberg (TMIN). (1949). Codul de la Nürnberg. Disponibil la <https://history.nih.gov/research/downloads/nuremberg.pdf>

Tuskegee syphilis experiment. (2018, Septembrie 30). Disponibil la https://en.wikipedia.org/wiki/Tuskegee_syphilis_experiment

Unethical human experimentation in the United States. (2016, Februarie 12). Disponibil la https://ipfs.io/ipfs/QmXoypizjW3WknFijNKLwHCnL72vedxjQkDDP1mXWo6uco/wiki/Human_experimentation_in_the_United_States.html

Van Rensselaer, P. (1970). Bioethics: The science of survival. *Perspectives in Biology and Medicine*, 14(1), 127-153. doi:10.1353/pbm.1970.0015

Van Rensselaer, P. (1971). *Bioethics: Bridge to the future*. Englewood Cliffs, SUA: Prentice-Hall.

Van Rensselaer, P. (1996). What does bioethics mean? *The Ag Bioethics Forum. An Interdisciplinary Newsletter in Agricultural Bioethics*, 8(1). Disponibil la <http://www.bioethics.iastate.edu/forum/jun.96pg2.html>



Antonio SANDU,
Bogdan POPOVENIUC
(coordonatori)

ETICĂ ȘI INTEGRITATE în educație și cercetare

Acest volum se dorește a fi atât o modalitate de informare a mediului academic – dar nu numai – asupra multiplelor forme pe care le îmbracă etica în cercetarea academică, cât și un instrument de lucru pentru elaborarea suporturilor de curs privind disciplina eticii în cercetarea academică în cadrul programelor universitare și postuniversitare de studii.

Cartea acoperă întreaga plajă de domenii care interesează cititorul avizat, dar și cercetătorul debutant, în domeniul comportamentului etic în elaborarea unei cercetări: aspecte introductive și terminologice, activitatea de cercetare de la proiectul de cercetare și până la diseminarea rezultatelor cercetării, particularități ale eticii în cercetare în unele domenii ale cunoașterii (cercetare clinică pe subiecți umani, biotehnologii, inteligență artificială, proceduri privind elaborarea codurilor de etică din universități etc.).

Bogdan Popoveniuc

ISBN 978-606-749-398-6



9 786067 449398 6

www.tritonic.ro
www.tritonic.ro/blog
www.tritonic.ro/ebooks

Recomandat de:

PRwave